

MUHAMED ŽDRALOVIĆ
(Zagreb)

BERGIVI U BOSNI

Kako obrazovanje neosporno čini temelj svake kulture, prirodno je da su u njemu i oko njega ucrtane i glavne koordinate sveukupnih društvenih zbivanja, prije svega, nastanka različitih djela. Znakovito je za razdoblje Osmanske Carevine, tijekom koje je utemeljen islam i u Bosni da su djela, bilo da su pisana s namjenom za udžbenike, a kasnije postala i štivom šireg kruga, ili da su ih autori stvarali bez pretendiranja na spomenutu namjenu a ona to vremenom, ipak postala; sama sebi ishodišala to mjesto sopstvenom tematikom i autorovim pristupom. Sigurno je da su s trenutkom uvriježenja u funkciji udžbenika postajala najtraženijim o čemu svjedoči rasprostranjenost njihovih umnožaka-prijepisa, a samim tim im je bila zajamčena i dugotrajna upotreba i aktuelnost. U tome im je dakako na ruku išao cjelokupni sustav obrazovanja u Osmanskom carstvu, koji nije bio podložan radikalnim promjenama programa niti čestim izmjenama u nastavnoj metodologiji. Tako su jednom stvorena temeljna djela iz određenih disciplina mogla stoljećima služiti kao glavni udžbenici u školama. Imamo primjera kada su čak cijele medrese dobijale ime po jednom udžbeniku, npr. *Tedžrid-medresa* i *Miftah-medresa*.¹ To, dakako ne znači da je cjelokupno školovanje u njima bilo utemeljeno na jednom udžbeniku ili predmetu, ali govori da je taj predmet bio vodeći, što nije neobično zna li se, da su utjecajni osnivači škola određivali glavne predmete izučavanja u njima, zašto imamo potvrde u vakufnamama. U takvim su okolnostima određena djela i autori postali simbolima određenih epola i tumačima tokova misli u njima.

Bosna se u tome nije ni po čemu razlikovala od ostatka Carstva. U njoj su se takva dela i udžbenici koristili, a prepisivani su, zbog kasnog uvođenja tiska, i nešto dulje nego drugdje. Stoga danas predstavljaju najzastupljeniju građu u kolekcijama arabičkih rukopisa. Valja napomenuti da su upravo djela udžbeničke naravi dobijala popularne naslove po imenima ili nisbama autora, na pr. *Kudurija*² *Halebija*³ i dr. U niz ovih naslova valja svakako uključiti i

1. Halil Inaldžik: *Osmansko carstvo-klasično doba 1300-1600*, Beograd, 1974, str. 239-240.

2. Puno ime autora je Ahmad bin Muhammad al-Qūdurī (umro 1039). Napisao je djelo o fik-lhu pod naslovom *Muhtasar al-Qudūrī*.

3. Puno ime autora je Ibrāhīm bin Muhammad al-Ḥalabī (umro 1549.). Napisao je djelo o fik-lhu pod naslovom *Multaqā al-abḥur*.

Bergiviju, popularni naslov dogmatsko-obredoslovnog djela tipa ilmihala, u literaturi naslovljavanog kao *Risâle-i Birgîlî*, *Vaşiyye-i Birgîlî* ili samo *Vaşiyyetnâme*. Ovo je djelo samo jedan od Bergivijevih udžbenika i u isto vrijeme priručnika u bosanskim školama. Sudeći po broju sačuvanih prijepisa tih djela kao i po prijepisima brojnih Bergivijevih rasprava stiče se dojam da je on kao pisac, teolog i gramatičar iz reda onih već spomenutih autora, koji su ostvarili snažan utjecaj na misao jedne cijele epohe.

Suvremena historiografija značajnu pažnju pridaje ovim autorima predstavljajući njih i djela im u člancima, nizovima rasprava i opsežnim studijama, bilježeći usput novopronađene podatke i u skladu s njima iznova tumačeći uzroke i posljedice pojavama vezanim za takve ličnosti. Ipak, o Bergiviju čija su djela u bosanskim mektebima i medresama bila itekako zastupljena i korišćena, nemamo rasprava pomoću kojih bi se ta ličnost i makar sadržina njenih osnovnih djela bolje upoznali. Broj sačuvanih prijepisa njegovih djela u današnjim arabičkim kolekcijama u Bosni i onim oformljenim od rukopisa iznešenih iz Bosne, a koje su sačinile ruke različitih poklonika Bergivija; od nevještih softi, preko muderisa, kadija, imama, do vanrednih kaligrafa; više je nego dovoljan korpus za utvrđivanje injesta Bergivija i njegovog utjecaja ne samo na obrazovanje, nego i sveukupnu misao i duhovna kretanja u Bosni.

Stoga je i namjera ovoga rada potaći proučavanja Bergivijevih djela, u kojem će cilju biti podastri biobibliografski podaci o njemu uz osvrt na njegova djela u domaćim kolekcijama arabičkih rukopisa, te na njihove prijepise bosanskih prepisivača, i na kraju na priručnike i udžbenike.

Muhamed, sin Pir Alija je u Bosni popularno nazvan *Bergivija*. On je u literaturi poznat kao *Birgivi*, *Birgavi*, *Birgîli*, *Birdžili* i *Birkâwî*. To je nisba-bridjevnik malog, sada historijskog mjesta Birgi, ponekad zapisanog i kao Birge, Bergi i Birki, a koji se nalazio u izmirskom vilajetu u kadiluku Ödemiş. Rođen je 928. hidžretske, 1522. godine u Balikesiru. Osnovno je obrazovanje stekao pred ocem, potom je otišao u Istanbul. Tamo se prvo povezao s Ahi-zade Mehmedom, a kasnije s kaziaskerom Abdurrahman efendijom. Jedno je vrijeme predavao u istanbulskim medresama. Kasnije je postao zamjenikom-naibom bajramijskog šejha Abdurrahmana Karamanija, po čijoj je preporuci postavljen u Edirni za kassam-askera, člana sudskog organa koji vrši podjelu ostavine vojnih lica i brine se o njihovim maloljetnicima. S ovom službom Bergivi nije bio zadovoljan. Njegov zemljak Atlallah, inače učitelj sultana Selima II, postavio ga je za profesora novosagrađene medrese u Birgiji. Tamo se bavio nastavničkim pozivom, pisanjem i propovjedanjem. Umro je od kolere 981. hidžretske, 1573. godine u pedeset i drugoj godini života.

Bergivijevu epohu historičar Halil Inalcik je ovako opisao "... Stolećima je postojala jedna mala grupa propovednika, koji su žigosali sve novine, nazivajući ih "bezbožnim novotarijama" podstrekivali narod protiv onih verovanja i običaja koje je islamska zajednica prihvatila, iako nisu imale ničeg zajedničkog s Kur'anom. Jedan od takvih pripadnika ulema bio je Mehmed iz

Birgija..., koji je delovao u punoj snazi između 1558. i 1565. godine, kada je proganjanje kizilbaša dostiglo vrhunac. Njega je štitio sultanov učitelj Ataulah efendi-
dija. Svojom izjavom *Dužnost mi nalaže da jezikom i perom branim narod od onoga što je Bog zabranio, te ćutanje smatram grehom*, Mehmed Birgivi se u isti mah okomio na sholastičku teologiju i mistiku, ali i na visokoučenu ulemu u državnoj službi. Ovaj muslimanski puritanac je običaje kao što su održavanje obreda u spomen umrlih i obilazak grobova i mauzoleja, ne bi li se od pokojnika dobila pomoć, oglašavao suprotnim duhu islama. Žigosao je takve uobičajene postupke kao što su rukovanje, klimanje glavom u znak pozdrava i ljubljenje ruke ili skuta, tvrdeći da su u opreci sa sunom... Njegov napad na izvestan broj osnovnih institucija osmanskog društva, kao što su plaćanje verskih službenika i osnivanje vakufa zaveštanjem pokretnih dobara, značili su pretnju uspostavljenom poretku, te je Ebusuud osetio potrebu da izda fetvu kojom je potvrdio punovažnost ovih institucija. Melmed iz Birgija, međutim, nije se ustezao da napadne i samog šejhulislama i da njegove fetve nazove pogrešnim".⁴

Prema gornjem tekstu, Inalcik je Bergivija okarakterizirao u stanovitoj mjeri kao konzervativnog mislioca, ili možda bolje, ortodoksnog islamskog alima. Ovakva karakterizacija u izravnoj je vezi i proistječe iz Bergivijevih stavova konstantno izricanih u njegovim djelima u pokušaju da zaštiti osnovna načela islama. Budući da je kriterije izbora tih načela vjerojatno bazirao na sopstvenom odnosu prema religiji, razumljivo je da je često bio isključiv i rigorozan. No, i pored toga broj Bergivijevih djela prisutnih na različitim prostorima Osmanskog carstva i učestalost sačuvanih prijepisa svjedoči da je taj učenjak imao ogroman broj poklonika.

Mehmed Tahir⁵ (MT), Ismail-paša Bagdatli⁶ (IB) i Carl Brockelmann⁷ (GAL) spominju pedesetak naslova Bergivijevih djela predočenih u narednoj tabeli:

4. H. Inaldžik: Navedeno djelo, str. 260-261.

5. Mehmed Tahir, Bursali: *Osmanlı Müellifleri*, I, Istanbul, 1333, (1914), str. 253-256.

6. Ismail Paša Bagdatli: *Hadıyyat al-‘ârifin, asmâ’ al-mu‘allifin va âşâr al-mu‘annifin*, II, Istanbul, 1955, str.252.

7. Carl Brockelmann: *Geschichte der arabischen litteratur*, II, Leiden, 1949, 440-443, Supplementband II, Leiden, 1938, str. 654-658.

NASLOV DJELA	GAL	MI	IB
AḤWÂL AṬFÂL AL-MUSLIMÎN	-	X	-
AL-AMṬILA	X	X	-
ARBA° UN ḤADÎT ^{an}	X	-	X
AL° AWÂMIL AL- ĞADÎDA (° Awâmil fî°n-naḥw)	X	X	X
DÂMIGA AL-MUBTADÎN WA KÂŞIFA BUTLÂN			
AL-MULḤIDÎN (-- fî l-kalâm)	X	-	X
DUḤR AL-MUTA° AHHILÎN WA°N-NISÂ° FÎ			
MA° RIFA AL-ATHÂR WA°D-DIMÂ°	X	X	X
AD-DURR AL-YATÎM FÎ T-TAĠWÎD	X	X	X
FARÂ° ID (matn wa šarḥ)	-	X	X
ĠALÂ AL-QULÛB	X	X	X
ḤÂŞIYA AL-HIDÂYA	-	X	-
ḤÂŞIYA °ALÂ ŠARḤ WIQÂYA LI ŠADR AŞ-			
-ŠARÎ° A (Ta°liqât° alâ Šadr..)	-	X	X
IM°ÂN AL-INZÂR FÎ ŠARḤ AL-MAQŞÛD	X	X	X
K. ÎMÂN WA°L-ISTIḤSÂN	X	-	-
IMTIḤÂN AL-A DKIYÂ (fî šarḥ Lubb al-			
albâb li°l-BAYḌAWÎ)	X	X	X
INQÂD AL-HÂLIKÎN (fî °adamu ġawâz			
al-aḥzâ° bi°l-uġra)	X	X	X
ÏQÂZ AN-NÂ°IMÎN WA ILḤÂM AL-QÂŞIRÎN	X	X	X
AL-IRŞÂD	X	-	-
IZHÂR AL-ASRÂR FÎ N-NAḤW	X	X	X
KIFÂYA AL-MUBTADI FÎ T-TAŞRÎF (... a ş-ş arf)	X	X	X
MAQÂMÂT	X	-	-
MIḤAKK AL-MUTAŞAWWIFÎN (wa mûtaşibîn ilâ			
sulûk ṭarîq Allah)	X	-	X
MU°ADDIL A Ş-ŞALÂT	X	X	-
NAĠÂT AL-ABRÂR	X	-	-
NÛR AL-AḤYÂR	-	X	X
AL-QAWL AL-WAŞÎT BAYN AL-AFRÂḤ WA°T-TÂRÎḤ	X	-	-
AR-RADD °ALÂ °Ş-ŞI°A	X	-	-
RAWḌÂT AL-ĠANNÂT FI UŞÛL AL-I °TIQÂD	X	X	X
RÂḤA AŞ-ŞÂLIḤÎN WA ŞAWA°IQ AL-MUNÂFIQÎN			
FÎ L-FIQH	X	-	-
RISÂLA MIN AL-ÂDÂB (al-baḥṭ)	-	X	-
RISÂLA FÎ °ADAD SUĠÛD AS-SAHW	X	-	-
RISÂLA AL-BADR AL-MUNÎR	X	-	-

NASLOV DJELA	GAL	MT	IB
RISÂLA FÎ BAYÂN HUĞAĞ AD-DÂLLA °ALÂ MADḤ AL-MÂL WA °TIBÂRIH °INDA ALLAH	X	-	-
RISÂLA FÎ BAYÂN RUSÛM AL-MUŞḤ AF AL-°UTMÂNIYYA	-	X	-
RISÂLA FÎ L-FARÂ°ID WA°L-WÂĞIBÂT	X	-	-
RISÂLA FÎ ḤIRMA AT-°TAGANNÎ WA WUĞÛB ISTIMÂ° AL-ḤUTBA	-	-	X
RISÂLA MA° MÛLALI IB ṬÂL AL-WAQF AN-NUQÛD BI DÛN AL-WAŞIYYA WA°L-IDÂFA ILÂ°L-MAWT AL-MAḤDÛD	X	-	-
RISÂLA FÎ MAS° ALA °AHD AL-AĞÎ MIN QIRÂ° ÂT AL-QUR°ÂN	X	-	-
(RISÂLA FÎ MÂ ŞÂ°WAQÂ° BI °ILM AL-QUR°ÂN AL°A-ZÎM)	X	-	-
RISÂLA FÎ UŞÛL AL-ḤADÎṬ	X	-	-
AS-SAYF AŞ-ŞÂRIM FÎ °AḌAM ĞAWÂZ WAQF AN-NUQÛD WA°D-DARÂHIM BI DÛN AL-WAŞIYYA	X	-	-
AŞ-ŞIḤÂḤ AL°AĠAMIYYA	X	-	X
ŞARḤ AL-AḤÂDÎṬ AL-ARBA° ÎN	X	X	-
ŞARḤ AL-HIDÂYA	X	-	-
ŞARḤ ŞURÛṬ AŞ-ŞALÂṬ	X	-	-
AT-ṬARIQA AL-MUḤAMMADIYYA	X	X	X
TEFSÎR-i SÛRE-i BAQARA	-	X	X
TUḤFA AL-MUSTARŞIDÎN FÎ BAYÂN MAD ÂHIIB FIRAQ AL-MUSLIMÎN	X	-	X
WAŞIYYA	X	-	-
WAŞIYYET-i BIRGIVÎ (RISÂLE-i...)	-	X	X

Pregledom ove tabele se može utvrditi da sva trojica bibliografa spominju 12 naslova: Brockelmann i M. Tahir spominju još tri zajednička, Ismail-paša i Brockelman još pet zajedničkih i M. Tahir i Ismail-paša pet; a sam Brockelmann dvadeset, M. Tahir četiri i Ismail-paša jedan naslov; dakle ukupno pedeset naslova. I ne osvrćući se kritički na ispravnost naslova niti na to da li ih jedno djelo ima dva ili više, kakav primjer imamo kod djela *INQÂD AL-HÂLIKÎN i RISÂLA FÎ MA ŞÂ° BI °ILM AL-QUR°ÂN AL° AZÎM*, treba napomenuti mogućnost pogreške kakvu kod ovih bibliografa susrećemo na primjeru Kafijevo djela *RAWḌÂṬ AL-ĞANNÂṬ...* Sva trojica su ga pogrešno pripisala Bergiviju povodeći se najverojatnije za Mahmudom Asadom prevodiocem djela ili priređivačem za ti-

sak djela u izdanju Muharrem efendije Smajiša (Sarajlije).⁸

S druge strane, uvidom u strane pristupačne kataloge susrećemo naslove i drugih Bergivijevih djela, koja nisu spomenuta u gornjoj tabeli, na primjer *MUHTAŞAR AL-BIDÂYA*⁹ i *FETÂVÂ-I REDDIYESI*.¹⁰

Ovdje možemo postaviti pitanje, koja su Bergivijeva djela bila u upotrebi u Bosni i Hercegovini. Potpun i vjerodostojan odgovor će se moći dobiti tek onda kada istraživačima budu pristupačniji inventari postojećih, osobito domaćih, kolekcija rukopisa. Za sada mogu na osnovni osobnog uvida u rukopise i podataka iz kataloga konstatirati da postoji iznenađujuće veliki broj kako Bergivijevih djela, tako i broj prijepisa pojedinih djela kojim su se služili bosanski Muslimani. Doda li se ovome i činjenica da se u ovim kolekcijama nalaze brojne prerade Bergivijevih djela u vidu prijevoda, komentara i glosa, onda se može doći do zaključka da je Bergivi svojim djelima u stanovitoj mjeri imao utjecaja na školstvo, a time i na duhovni život našega podneblja. Kao potvrdu za iznesenu tvrdnju donosim pregled samo Bergivijevih djela temeljen na: prva tri sveska kataloga Gazi Husrev-begove biblioteke¹¹ (GHB), kojima je obuhvaćeno ukupno 2627 rukopisa; kataloga Orijentalne zbirke Arhiva Hercegovine u Mostaru¹² koji opisuje 756 rukopisa (AHM); i 2100 rukopisa Orijentalne zbirke Arhiva Jugoslavenske akademije u Zagrebu (OZJA).

8. Hazim Šabanović: *Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Sarajevo 1973, str. 183.

9. Fehmi Edhem Karatay: *Topkapi sarayi mîlzesi kütüphanesi türkçe yazmalar katalogu*, I, Istanbul, 1961, kat. br. 105.

10. Isti, kat. br. 321.

11. Kasim Dobrača: *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa-Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, I-II*, Sarajevo 1963-1979. U tisku je treći svezak Kataloga u obradi Zejnila Fajića.

12. Hivzija Hasandedić: *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa Arhiva Hercegovine u Mostaru*, Mostar, 1977.

NASLOV DJELA	BIBLIOTEKA			
	GHB ¹³	OZJA	AHM	UKUPNO
ARBA'UN HADÎT ^{an}	1	2	-	3
AL-°AWÂMIL AL-°ADÎDA	2	8	3	13
DUHR AL-MUTA`AHHILÎN	3	1	-	4
AD-DURR AL-YATÎM....	4	-	-	4
°ALÂ AL-QULÛB	13	1	3	17
IM°ÂN AL-INZÂR	-	2	1	3
IMTIHÂN AL-ADKIYÂ`	1	2	-	3
INQÂD AL-HÂLIKÎN	4	2	1	7
ÎQÂZ AN-NA'IMÎN	6	2	1	9
IZHÂR AL-ASRAR	-	7	4	11
QASÎDE-i BIRGIVÎ	-	1	-	1
KIFÂYA AL-MUBTADÎ..	-	2	-	2
MU°ADDIL AŞ-ŞALAT	20	7	2	29
RAĦA AŞ-ŞALIĦÎN ...	-	1	-	1
RISÂLA FÎ ÂDÂB AL-BAĦT	-	1	1	2
RISÂLA FÎ HAQQ LA ILAH ILLA ALLAH	1	-	-	1
RISÂLA FÎ UŞÛL AL-ĦADÎT	2	-	-	2
(RISÂLA FÎ L-FIQH) ¹⁴	-	-	1	1
AS-SAYF AŞ-ŞÂRIM...	1	-	-	1
ŞARĦ ARBA°ÎN HADÎT ^{an}	1	2	-	3
ŞARĦ ŞURÛT AŞ-ŞALÂT	-	-	1	1
TÂRÎĦ AL-ANBIYÂ`	-	-	1	1
AṬ-ṬARÎQA AL-MUĦAMMADIYYA	48	4	4	56
VASIYYET-i BIRGIVÎ	57	10	21	88
Ukupno	164	55	44	263

Pregled rađen na korpusu od blizu 5500 rukopisa pokazuje da je u ove tri knjižnice u preko 260 prijepisa zastupljena gotovo polovica Bergivijevih dje-

13. Valja imati na umu da je u spomenutim svescima Kataloga obrađeno nešto više od jedne trećine rukopisa ukupnog fonda Gazi Husrev-begove biblioteke. Mali broj primjeraka pojedinih Bergivijevih djela su iz disciplina koje nisu obuhvaćene Katalogom, na primjer djela iz gramatike arapskog jezika.

14. Hivzija Hasandedić u Katalogu, kataloški broj 178. nije naslovio Bergivijevu raspravu na turskom jeziku već je spomenuo samo disciplinu-pravo (obredoslovlje). Zato je gornji naslov u zagradama.

la. Također se zapaža da spomenuti bibliografi nisu naveli neke naslove pod kojim se djela u našim kolekcijama susreću. Od takvih su:

a) *RISĀLA FĪ ḤAQQ LA ILĀH ILLA ALLAH*, rasprava o istinitosti tvrdnje "Nema boga osim Allaha."¹⁵

b) *QAṢĪDE-i BIRGIVĪ*, Bergivijeva kasida, pjesma na turskom jeziku. Ima 31 distih, a posvećena je sultanu Muratu III prije nego je došao na prijesto (Vladao je od 1574. do 1595, a Bergivi je kako je rečeno umro 1573. godine). U Kasidi Bergivi upozorava budućeg sultana na korupciju, ovosvjetske poroke i udaljava vanja muslimana od vjere.¹⁶

c) *TĀRĪḤ AL-ANBIYĀ* Istorija Božijih poslanika, djela na arapskom jeziku.¹⁷

Činjenica da se u našim kolekcijama konstantno "pronalaze" nova djela pokazuje da ta rukopisna građa nije u dovoljnoj mjeri proučena.

Kada bi izvršili analizu podrijetla Bergivijevih djela navedenih u *pregledu* teško bi decidirano mogli ustvrditi da su svi nastali u Bosni i Hercegovini, jer u većini rukopisa nedostaju potpisi prepisivača ili elementi na osnovi kojih bi

15. K. Dobrača, svezak II, kataloški broj 1214,5, str. 344.

16. Orijentalna zbirka Arhiva Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, rukopis br. 867,3.

17. H. Hasandedić, Kataloški broj 139, str. 76. Ovo je djelo prema tekstu rukopisa nedvojbeno napisao Bergivi. Međutim, u pristupačnoj literaturi nije mi poznato da još netko to djelo njemu pripisuje. Čitajući Katalog arapskih rukopisa Bgarske nacionalne biblioteke kojeg je sastavio Yūsuf ʿIzzuddīn: "Maḥṭūṭat ʿarabiyya fī maktaba sofīya al-waḡaniyya al-bulgāriyya" (Kiril wa Metodj), Bagdad, 1388.H/1968 M. na stranicama 35-36 naišao sam na deskripciju rukopisa s djelom *Tāwārīḥ al-anbiya* i na isti početak djela kao u mostarskom primjerku. ʿIzzuddīn je pretpostavio da bi autor toga djela koje u literaturi ima naslov *Isrāq at-tawārīḥ* mogao biti Yaʿqūb bin Idrīs al-Qaramānī (umro 833/1429.godine) i opovrgao je tvrdnju prepisivača Yūsufa bin Muḥammada bin Kamāluddīna Dūzfūlija da je autor djela aš-Šarīf ar-Ra ʿī, jer su u djelu opisani događaji i ličnosti iz kasnijeg razdoblja, kojima ar-Raʿī nije mogao biti suvremenik. Kod Brockelmanna II, 223. stoji da je Yaʿqūb al-Qarmānī, poznat kao Qara Yaʿqūb napisao djelo pod naslovom *Isrāq at-tawārīḥ*, povijest Muhammeda, njegovih srodnika, drugova, osnivača glavnih škola (mezheba) prenosilaca hadisa i mufessira. Rukopis djela je opisao Pertsch, Gotha No 1744. Brockelmann pretpostavlja da je djelo preradio ili izvod načinio Yaʿqūb (umro oko 820/1417), pod naslovom *Ašraf at-tawārīḥ*. Primjerak djela je opisao Ahlwardt pod brojem 9589. Prema Brockelmannu odnosi između ova dva djela Kara Yaʿqubovog i Sari Yaʿqūbovog i djela *Isrāq at-tawārīḥ* koj je napisao ʿAbdurrahman bin Aḥmad al-l ǧī nisu razjašnjeni. Da li će se s obzirom na primjerak djela u Arhivu Hercegovine ove nejasnoće razjasniti ili će postati još zamršenije odgonetnut će kasnija istraživanja. Sada se, međutim, može konstatirati da su primjerci očito istog djela (koje ima mostarska Zbirka) prepisani ovako: Gotha No. 1744- 5. rebiulevela 1114/30. 7.1702; Ahlwardt 5989, djelo je prepisao Munīri Beogradj (!) 991/1583, deset godina nakon Bergivijeve smrti; Sofija OR 1755, l. rebiulevela 1003/14. 11. 1594, a mostarski početkom rebiulevela 1052/ krajem svibnja 1642, prepisao ga je Mustafa, sin Ismailov iz Nevesinja.

to mogli bezrezervno konstatirati. Međutim, prema rezultatima dosadašnjih istraživanja na temi *bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima* indikativno je to da je kod njih Bergivi najzastupljeniji pisac, jer od oko 2500 identificiranih, nalazi se blizu 100 prijepisa Bergivijevih djela. Ti prijepisi su datirani u razdoblju od 1583. do 1867. godine. Ako iz tog niza isključimo najstarije prijepise djela *AL-^cAWÂMIL.* iz 1583, te *AT-TARÎQA.* iz 1652. godine ostaje da su najveći dio Bergivijevih djela Bosanci prepisivali u vremenu od 1726. do 1867. godine. To je dug i veoma značajan period u ukupnim društvenim kretanjima u Bosni i Hercegovini. Vjerojatno je da se upravo glavni utjecaj Bergivijevog učenja na ovom prostoru reflektirao u to vrijeme, ali ne u svemu. Prema djelima Bergivi je bio žestok protivnik zavještanja novca, i plaćanja vjerskih usluga. No to se očito u Bosni bilo odomaćilo do granica, koje ni Bergivi nije mogao promijeniti, posebno kada je riječ o oporukama za plaćanje "učenja" Jasina mrtvima. To je u Bosni ostalo dijelom tradicije sve do danas. U vrijeme Tanzimata pak, znademo da su se bosanski uglednici i ulema suprotstavili uvođenju novina i modernizaciji po ugledu na Evropu. Sasvim je vjerojatno da je u tom smislu Bergivijeva misao mogla imati velikog udjela u čvrstom stajalištu održanja odomaćenih normi u funkciji prihvaćene krute ideje o očuvanju tradicije. Stoga nije neobično da su Bosanci ostali vjerni nekim Bergivijevim djelima sve do ovoga stoljeća.

O razini popularnosti i zastupljenosti pojedinih djela ovoga autora u našoj sredini svjedoče prijepisi načinjeni rukom bosansko-hercegovačkih prepisivača. U ovom radu su spomenuta po frekventnosti prijepisa nabrojanih po kronologiji:

-*AT-TARÎQA AL-MUHAMMADIYYA*, dvadeset četiri prepisivača, prepisivali su u vremenu od 1652. do 1862. godine: Abdussadik, sin Muhammedov iz Kladjana-1652; Mustafa, sin Ibrahimov Prušćak-1726; Osman sin Abdullahov Žepčak-1728; Behlun, sin Selimov Nevesinjac i Ahmed, Terzihodžić-1729; mula Sulejman iz Maglaja-1747; Muhammed Mostarac u Karadoz-begovoj medresi i Ibrahim, sin Ibrahimov Prušćak-1748; Abdulvehhab, sin Salihov Naimi (ć) iz Mostara i Mustafa, sin Muhammedov iz Livna-1754; Muhamed, sin Ibrahimov iz Livna-1757; Mahmud, sin Muhammedov Stočanin-1760; Salih, sin Osmanov iz Trebinja-1768; Abdullah, sin Ahmedov Kantamiri Sarajlija-prije 1774; Mustafa, sin Ali-kadije iz Sarajeva 1772; Ibrahim, sin Ahmedov Mostarac-1774; kadija Abdulmumin, sin Muhamedov iz Fojnice-1786; Ibrahim spahija Mostarac-1788; Fejzullah, sin Ibrahimov Dženetić-1821, Ali, sin Salihov Duvnjak-1848; Numan, sin Abdullahov Prušćak-1863; te prepisivači koji nisu stavili datume prijepisa: Sulejman, sin Ejub-hodže iz Pljevlja; Muhammed Einin Serdarević i imam mula Mehmed Imamović iz Prnjavora.

-*RISÂLE-I BIRGIVÎ*, šesnaest prepisivača. Prepisivali su od 1730. do 1861. godine: šejh Husejn iz Orahovice-1730; kaligraf Salih, sin Ali-halife iz Seoca kraj Visokog-1758; mula Mustafa Čorbo-zade iz Banjaluke-1760; Hasan, sin Ahmedov Kalfa-zade iz Prusca-1773; Musli, sin Muhammedov iz Trebinja-

1767; Osman, sin Redžep-Alije iz Sarajeva-1780; Salih, sin Abdullahov iz Gornjeg Vakufa-1780; Muhammed, sin Husejnov iz Ljubuškog oko 1786; Abdullah, sin Hasanov Hasan-efendi-zade iz Mostara-1792; Ibrahim, sin Omerov iz Velagića-1801; Husejn Rušdi iz Čajniča-1831; Mustafa, sin Mustafin Hrvić iz Mostara-1835; Hasan, sin Mustafin Suljić iz Izačića-1861. i Muhamed Halifa iz Šapca bez godine prijepisa.

-*IZHÂR AL-ASRÂR*, trinaest prepisivača u vremenu od 1742. do 1851. godine: Ibrahim Kešfi, sin Husejnov, unuk Alijin Mostarac u Gazi Husrev-begovoj medresi-1742; derviš Mustafa, sin Ahmedov Ljubinac imam i hatib, nazvan Karasofta-1742; Sabit, sin Muratov iz Gornjeg Vakufa-1750; Omer Karadža, sin Jusufov iz Uskoplja-1756; Husejn, softa u Karađoz-begovoj medresi-1760; anonim iz Sarajeva - Gazi Husrev-begova medresa-1772; Ali, sin Džaferov Altioglu (Šestić)-1776; Mustafa, sin Omerov iz Velikog (Donjeg) Vakufa-1779; Salih Efica, sin Idrisov iz Mostara-1821; Mustafa Mrkonjić, sin Hasanov-1835; Abid Kapić-1845; Sulejman, sin Beganov iz Starog Majdana (Eski Medenli)-1851. i Mustafa, sin Ibrahimov iz Banjaluke bez godine prijepisa.

-*MU'ADDIL AŞ-ŞALÂT*, devet prepisivača u vremenu od 1659. do 1867. godine: Ibrahim, sin Muslihuiddinov Užićanin u Čajniču-1659; Anonim u medresi Mehmed-paše (Kukavice) u Travniku-1753; Muhammed, sin Husejnov iz Ljubuškog-1757; Mustafa, sin Salihov Naimi(ć) iz Mostara oko 1766; Ahmed, sin Omerov Derviš-zade iz Bilaja u medresi Mehmed-paše u Travniku-1770; Muhammed Nikšić, sin Muhamedov-1785; Abdulvehhab Karahodžić oko 1793; Derviš Falagić, sin Mustafin-1867; i Husejn iz tvrđave Bilaj bez godine prijepisa.

-*AL-ĀWÂMIL AL-ĠADÎDA*, osam prepisivača u vremenu od 1583. do 1850. godine: Mustafa, sin Jusufov Mostarac-1583; Ibrahim, sin Alijin u Atmejdani medresi u Sarajevu-1748; Sabit, sin Muratov iz Gornjeg Vakufa-1750; Anonim iz Sarajeva u Gazi Husrev-begovoj medresi-1772; Ahmed Neretljak, sin Salihov u Gazi Husrev-begovoj medresi-1785; Sulejman, sin Beganov iz Starog Mejdana-1850 i Mustafa, sin Ibrahimov iz Banjaluke bez godine prijepisa.

-*ĠALÂ' AL-QULŪB*, sedam prepisivača u vremenu od 1721. do 1817. godine: Muhamed Bosnavi u Istanbulu-1721; Ibrahim Visoki, sin Muhammedov u Visočkoj medresi i Hasan, sin Ahmedov, unuk Fatimin u Rogatici (Čelebi Pazar)-1739; Mahmud, sin Muhammedov iz Novog-1756; Ibrahim, sin Mustafin Bosnavi-1764; Ahmed, sin Muhammedov Mostarac-1770 i Muhammed, sin Bekirov iz Goražda-1817. godine.

-*ĠĀZAN-NÂ'IMĪN*, kratka rasprava o činjenju pobožnih djela za novac. Prepisivali su je: Ali, sin Muhammedov u Gazi Husrev-begovoj medresi-1741; Abdullah Kantamiri oko 1768; Salih Nikšić, sin Šabanov-1791. i Mahmud, sin Ibrahimov u Travniku-1824. godine.

-*KIFĀYA AL-MUBTADĪ FĪ Š-ŠARF*, početnica za učenje morfologije arapskih glagola. Djelo su prepisali: Ali Šestić (Altıoğlu)-1777; Ahmed, sin Omerov Mostarac-1804; i Salih Efića iz Mostara 1821. godine.

-*INQĀḌ AL-HĀLIKĪN*, rasprava o plaćanju za učenje Kur'ana i zavještanju novca u te svrhe. Prepisali su: Abdullah Kantamiri-1768; i Mahmud, sin Ibrahimov, unuk Mahmudov u Travničkoj medresi 1824. godine.

-*DUĪR AL-MUTA'AHHILĪN*, raspravu o pranjima-ciklusima kod žena i o vjerskom čišćenju u braku prepisali su Osman, sin Jusufov Fojničanin 1749. i Mahmud, sin Ibrahimov iz Travnika 1824. godine.

-*RISĀLA FĪ UṢŪL AL-HADĪṬ*, rasprava o osnovama hadisa. Prepisali su ju Abdullah, sin Muhammedov Karabeg iz Livna 1794. i Ibrahim, sin Beganov iz Starog Mejdana 1849. godine.

-*ARBA'ŪN HADĪṬ*^{am}, četrdeset hadisa i komentar na prvih osam, komentar je po istom principu kompletirao Muhamed Aqkirmani, prepisao je Omer, sin Muharemov, unuk Rizvanov Bosnavi 1790. godine.

-*RISĀLA FĪ BAYĀN AN-NĀSIH WA'L-MANSŪH MIN AL-ĀYĀT*; rasprava o derogiranim i derogirajućim ajetima. Prepisao ju je Mustafa Naimi (Ć) iz Mostara oko 1766. godine.

-*RISĀLA FĪ HAQQ LĀ ILĀH ILLĀ ALLĀH*, zapravo fragment rasprave o istinitosti tvrdnje *Nema boga osim Allaha* prepisao je Mahmud, sin Ibrahimov, unuk Mahmudov iz Travnika 1824. godine.

-*IM'ĀN AL-INDĀR*, komentar poznate sintakse arapskog jezika *AL-MAQSŪD*, prepisao je Derviš, sin mula Džafera Solak (ović) zade oko 1855. godine.

Prvih šest djela spomenutih u gornjem tekstu su dakako bila najpopularnija Bergivijeva djela u Bosni. Korišćena su kao udžbenici u mektebima i medresama ili su pak imala opću namjenu priručnika obredoslovne i etičke naravi. Stoga smatram potrebnim ukratko ih predstaviti:

-*VAŠIYYET-I BIRGILĪ* ili *RISĀLE-I BIRGILĪ* ili *VAŠIYYETNAMA*, kao što je spomenuto dobila je popularni naslov *BERGIVIJA* po nisbi autora. Spada u kategoriju *ilmihala* pa ju je Mehmed Tahir tako i naslovio. Djelo je na turskom jeziku. Predstavlja osnovni priručnik o sunijsko-hanefijskom učenju, a sadrži islamsku dogmatiku, eshatologiju, etiku i obredoslovlje. Nastalo je 1562. godine. Osim 88 primjeraka koji se nalaze u Gazu Husrev-begovoj biblioteci, Orijentalnoj zbirci Jugoslavenske akademije i Arhivu Hercegovine postoje 64 primjerka u Orijentalnom institutu u Sarajevu¹⁸ i 16 primjeraka u samostanskim kolekcijama Bosne i Hercegovine (u Franjevačkoj knjižnici u Mostaru 10, u Profesorskoj knjižnici Franjevačke gimnazije-Visoko 4, u Samostanu Svetog duha-Fojnica 1 i u Samostanu Gorica-Livno 1 primjeraka)¹⁹ Dakle, u samo osam domaćih zbirci nalazi se čak 168 primjeraka Bergivije. Djelo je služilo kao osnovna literatura u mektebima. Hajrudin Čurić u knjizi o muslimanskom školstvu

u Bosni spominje šest sarajevskih mekteba u kojima je *Bergivijeva Risala bila* u obaveznom programu.²⁰ Muslimanski narod je veoma cijenio ovu knjigu. Početkom dvadesetog stoljeća iseljenici iz Bosne u Maloj Aziji su izričito zahtijevali da im se u program mekteba uvrsti *Bergivija* koja je već bila prevaziđena u Turskoj. Smatrali su da se islam bez tog djela ne može ispravno shvatiti.²¹ Djelo je na naš jezik preveo reisululema Džemaludin Čaušević. Prijevod je u vremenu od 1908. do 1913. doživio četiri izdanja.²²

AT-TARĪQA AL-MUĤAMMADIYYA je drugo Bergivijevo djelo po broju primjeraka u našim knjižnicama. Pisano je na arapskom jeziku i služilo kao udžbenik u medresama. Ono se odnosi na etiku, a utemeljeno je na tekstu Kur'ana i hadisa. Dovođeno je u šabanu 980. hidžretske (od 7.12.1572. do 4.1.1573) godine. Ima tri, po opsegu, neravnomjerna poglavlja.

Prvo poglavlje se odnosi na neophodnost pridržavanja propisa datih u Kur'anu i hadisu, te ustezanju od loših navika.

Drugo najopširnije poglavlje govori o nužnosti očuvanja Muhamedovog šerijata, pa u skladu s tim musliman treba stalno dorađivati i učvršćivati vjerovanje i pridržavati se učenja sunija i baviti se onim znanostima koje će služiti čovjeku i oplemeniti njegovu dušu i učiniti ga bogobožnim. U tom smislu preporučuje izučavanje filozofije i astronomije samo do razine vjerskih potreba.

Treće poglavlje iznosi stvari za koje se drži da spadaju u bogobožnost i pobožnost zbog sličnosti s onim što vjera nalaže. To su, mada ih upražnjavaju i pobožni, zapravo novotarije i čine vjeru slabom.

Djelo je postalo cijenjeno u islamskom svijetu pa i u Bosni. Osim sačuvanih primjeraka osnovnog teksta kod nas su sačuvane i razne prerade ovog djela. Samo u Gazi Husrev-begovoj biblioteci se nalazi preko deset djela koja razrađuju i tumače ovo djelo.

18. Salih Trako: *Šerhi wasiyyetname-i Bergivi sa prevodom na srpskohrvatski jezik*. Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, V-VI, Sarajevo, 1978, str. 117-126. Smatram potrebnim napomenuti da je u Trakinom radu prikazan rukopis Orijentalnog instituta u Sarajevu br. 4609. rukopisu je uz Komentar Bergivijeve Vasiyyetname interlinearno zapisan njegov prijevod na naš jezik. Komentator je šejh Sadruddin Konyavi, a prevoditelj i ujedno prepisivač nepoznat. Zanimljivo je da je komentar nastao samo pet-šest godina prije prijevoda-prijepisa, prvi 1114 (1702), a drugi 1119 (1708). Trako u svome radu na str. 121. donosi i podatke o izdanjima i prijevodima Bergivijevog djela na francuski, tatarski i naš jezik.

19. Vančo Bošković: *Katalog turskih rukopisa franjevačkih samostana u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1988 (vidi indeks djela, str. 140).

20. Hajrudin Čurić: *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918*, Sarajevo, 1983, str. 50-51.

21. Isto, str. 33-34.

22. S. Trako..., str. 121.

-*MU^cADDIL AŞ-SALÂT* je kraća studija o klanjanju-namaz. Pisana je na arapskom jeziku, a služila kao priručnik opće namjene. Autor je osjetio potrebu za ovakvim djelom jer vjernici pri obavljanju temeljne islamske dužnosti moraju znati kako se ta dužnost obavlja i to moraju u praksi primjenjivati. Naglašavajući sve prednosti obavljanja ove obaveze i štetnosti njenog izostavljanja Bergivi se odlučio da djelo napiše u vidu *Uvoda* (al-Muqaddima) i *Zaključka* (al-Ĥâtima). U *Muqaddimi* objašnjava raspored glavnih radnji stajanje i sjedenje u namazu. Ha *Hatimuse* odlučio jer je osjetio potrebu da skrene klanjačima pozornost na to kako valja slijediti imama i kako se trebaju organizirati redovi-safovi pri zajedničkom klanjanju.

-*ĠALÂ AL-QULÛB*, "Sjaj srdaca", je studija iz etike, tj. pouke o tome kako se valja pripremiti za vječni život. Hadisom "Vjera pouka" autor obrazlaže potrebu pridržavanja kuʿanskih naredbi. Veli da je u to ime napisao raspravu na turskom jeziku (misli na *Vasiyyetnamu*) kako bi poslužila svakome čovjeku, a na kraju te rasprave daje savjete u vezi pripreme vjernika za zagrobni život i stav prema oporukama umirućeg za plaćanje milostinje i učenje Kuʿana za novac. Pošto u literaturi postoje i djela koja daju pogrešne upute Bergivi se odlučio za novu raspravu s ciljem da "izglača prsa i učini srca sjajnim" i da njemu osobno posluži kao "populbina i zalog za vječni život". Studiju je namjeravao uputiti nekome od uglednika kojemu ime ne spominje. Temelji svoje izlaganje na tekstu Kuʿana i predaji, upozorava na to što pišu i preporučuju priznate knjige i upoređuje određene pojave uobičajene u njegovo vrijeme. U tom smislu napisao je ovu raspravu u sedam tematskih cjelina:

-O tome čega se čovjek treba odreći na ovome svijetu i kako težiti ka budućem životu;

-O općim savjetima i poukama;

-O savjetima koji su u jurisdikciji "gospodina savjetnika";

-Razmišljanje o smrti;

-Što treba oporučivati;

-O tome što je uobičajeno i poželjno činiti s umirućim pred smrt, a što poslije smrti i

-Što, po predaji, koristi umrlom.

Studiju završava o potrebi vjerovanja u neograničenu Allahovu milost.

Ovo je djelo služilo u praktične svrhe, pogotovu onima koji podučavaju druge vjerskim propisima. Napisao ga je 971. hidžretske, 1563. godine.

-*IZHÂR AL-ASRÂR* je sintaksa arapskog jezika sastavljena u tri poglavlja. U *prvom* tumači regense, u *drugom* regirane riječi a u *trećem* desinencijalnu fleksiju.

-*AL-^cAWÂMIL AL-ĠADÎDA* je kratko djelo iz sintakse arapskog jezika. U njemu je Bergivi u tri poglavlja, sistematizirao stotinu regensa-^cawâmil, eleme-

nata koji utječu na promjenu kraja riječi u arapskom jeziku.

Prema gore navedenim bibliografskim podacima vidi se da je Bergivi napisao više radova iz gramatike arapskog jezika, a među njima i komentar poznatog djela *AL-MAQSUD* pod naslovom *IM'ÂN AL-INDÂR*, pisao ga je u 23. godini života, te komentar Baydawijevog djela *LUBB AL-ALBÂB*, pod naslovom *IMTIHÂN AL-ADKIYÂ*: Uz to je napisao *KIFAYÂ AL-MUBTADÎ FI'Ş-SARF* i paradigme arapskih glagola *AL-AMTILA AL-MUHTALIFA*. Ipak od njegovih gramatičkih djela najviše su korišćeni kao priručnici spomenuti *IZHÂR AL-ASRÂR* i *AL-ÂWÂMIL*... Oba ova djela ali i neke njihove obrade, komentari i glose bili su u upotrebi u bosansko-hercegovačkim medresama. Da su se kao udžbenici dugo održali pokazuje i činjenica da su poslužili kao literatura Šaćiru Sikiriću, Muhamedu Pašiću i Mehmedu Handžiću pri pisanju gramatike arapskog jezika.²³

BERGIVI U BOSNI

Re z i m e

Vodeći se za idejom da zastupljenost djela nekog pisca u određenoj sredini ujedno pokazuje koliki je utjecaj takav pisac na nju ostvario, pokušao sam predočiti prisustvo Bergivijevih djela u Bosni i Hercegovini. Premda je i u našem narodu bio popularan i premda se u svakoj većoj domaćoj kolekciji arabičkih rukopisa nalazi barem desetak njegovih djela o njemu kao piscu, teologu, pedagogu i gramatičaru kod nas nema nikakvih radova. U želji da se potaknu takva istraživanja Bergiviju je data prednost jer su njegova djela u odnosu na djela drugih pisaca najbrojnija u domaćim kolekcijama, i jer se kao autor djela najčešće javlja u prijepisima bosansko-hercegovačkih prepisivača. S obzirom da je većina prijepisa Bergivijevih djela u Bosni i Hercegovini nastala u razdoblju od tridesetih godina 18. do kraja 19. stoljeća taj se interval može smatrati i vremenom njegova najintenzivnijeg utjecaja na Bosnu i Hercegovinu. Prema broju sačuvanih primjeraka njegovih djela u domaćim kolekcijama kao i prema broju prijepisa tih djela jasno pada u oči da je šest djela služilo ili kao udžbenici u mektebima i medresama, ili su imali opću namjenu. U tom smislu posebnu pažnju privlače: *VA SIYYETNÂMA*, *AŦ-TARÎQA AL-MUHAMMADIYYA*, *IZHÂR AL-ASRÂR*, *AL-ÂWÂMIL AL-ĠADÎDA*, *ĠALÂ' AL-QULÛB* i *MU'ADDIL AŞ-SALÂT*. Sva djela su na arapskom osim *VASIYYETNÂME* koja je na turskom jeziku, a odnose se na dogmatiku, etiku, obredoslovlje i gramatiku arapskog jezika. Bergivi je pisao i rasprave iz hadisa, tefsira, tedžvida, povijesti i disputacije. Ipak, do sada nije bilo objelodanjenih podataka da je pisao i poeziju.

Zato Bergivi svojim širokim opusom, pogotovu zbog brojnih pri-

23) Šaćir Sikirić, ... *Gramatika arapskog jezika za niže razrede medrese i srednjih škola*, I dio, Sarajevo, 1936, str.3.

ručnika i udžbenika koji su bili kod nas upotrebljavani zaslužuje da mu se nađe odgovarajuće mjesto u proučavanju duhovne i kulturne povijesti Bosne i Hercegovine u smislu njegova udjela i utjecaja na nju.

BERGIVI IN BOSNIA

S u m m a r y

In the present paper I tried to present Bergivi's works in Bosnia and Herzegovina, being leaded by the idea that the number of works of a certain writer in a certain milieu showed the value of his influence on that milieu. Although Bergivi was popular among our people, and although in each of our collections of Arabic manuscripts at least ten of his books could be found, there had been nothing written about him as writer, theologian, pedagogue and grammarian. Wishing to induce the researches of this kind, I gave priority to Bergivi because his work has been the most numerous in comparison with the works of other authors preserved in our manuscript collections, and they had also fallen among the works most often copied by Bosnian and Herzegovinian copyists. Taking into consideration that the majority of Bergivi's works were copied in Bosnia in the period from the thirties of the 18th c. until the end of the 19th century, that period could be considered as the period of his most intensive influence on Bosnia and Herzegovina. According to the number of his works found in our collections as well as according to the number of transcribed works, it became obvious that six of his works had been used either as textbooks in mektebs and medresas, or they had been used for general purposes. The most interesting among them were: *VASIYYETNÂMA*, *AT-TARÎQA AL-MUHAMMADIYYA*, *IZHÂR AL-ASRÂR*, *AL-AWÂMIL AL-ĠADÎDA*, *ĠALÂ' AL-QULÛB* and *MU'ADDIL AŞ-ŞALÂT*. Apart from *Vasiyyatnâma*, which was written in Turkish, all the other works were written in Arabic and their subjects were: dogmatics, ethics, ritual matters and the grammar of Arabic language. Bergivi also wrote treatises concerning *hadis*, *tefsir* and *tajvid*, history and disputation. However, nothing has been said up to now about him as a poet.

Bergivi's large opus and especially numerous manuals and textbooks used among the people, should have an adequate place in the researches of spiritual and cultural history of Bosnia and Herzegovina, in order to present Bergivi's role in that culture and his influence on it